

**DERSİM MEBUSU LÜTFİ FİKRİ BEY'İN "SELANİK'TE BİR
KONFERANS" ADLI RİSALESİ**

**Dersim Parhamneterian Lütfi Fikri Bey's "Selanik'te Bir Konferans"
Brochure**

Dr. Ahmet Ali GAZEL*

ÖZET

23 Temmuz 1908 tarihinde Kanun-ı Esasi'nin tekrar yürürlüğe konulmasıyla Osmanlı Devleti'nde parlamenter rejim başlamış ve bunun gereği olarak siyasî partiler kurulmuş ve parlamento seçimleri yapılmıştır. Ancak İkinci Meşrutiyet'in ilanını gerçekleştiren İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin firkaya dönüşmekte isteksiz davranması ve hem cemiyet hem firka olduğunu açıklaması toplumda rahatsızlıklara neden olmuştur. Bu firka-cemiyet ikilemi uzun müddet gündemi işgal etmiştir.

Dersim Mebusu Lütfi Fikri Bey, İttihat ve Terakki'nin bu yapısını eleştirmek ve çözüm yollarını anlatmak için 1910 yılında Selanik'te bir konferans vermek istemiştir. Ancak protestolar yüzünden bu konferansını tamamlayamamıştır. Lütfi Fikri daha sonradan bu konferans metnini kitap olarak yayınlamıştır. Lütfi Fikri Bey'in bu eseri, o günün siyasî durumu ve siyaset anlayışı hakkında, aynı zamanda gerçek bir siyasî partinin nasıl olacağına dair bugün bile geçerliliğini koruyan önemli tespitleri ihtiva etmektedir. Bu çalışmada, tarihçiler ve siyaset araştırmacıları için faydalı olacağını düşünülen Lütfi Fikri Bey'in "Selanik'te Bir Konferans" adlı eseri günümüz harflerine aktarılmıştır.

Anahtar kelimeler: Firka, Lütfi Fikri, Selanik, İttihat ve Terakki

ABSTRACT

When Kanun-ı Esasi was put into effect on July 23, 1908, a Parliamenterian regime started in Ottoman State; Accordingly, political parties were established and parliamentary elections were held. However, the unwillingness of Committee of Union and Progress to become party and its claim that it was both a union and a party caused unrest in the society. This party-union debate went on for a long time.

Dersim Parliamentarian Lütfi Fikri Bey wanted to hold a conference in Salonica in 1910 in order to criticize this structure of Committee of Union and Progress and to offer solutions.

* Afyon Kocatepe Üniversitesi, Eğitim Fakültesi, Öğretim Üyesi.

However, he could not complete the conference due to protests. He later published the conference text as a book. His work includes important notions about political situation and understanding of politics at that time as well as information about how political party should be, which is also true for today. This study includes the modern Turkish version of "A Conference in Salonica" by Lütfi Fikri Bey, a study which will be helpful to historians and political researchers.

Key words: Party, Lütfi Fikri, Salonica, Committee of Union and Progress

1-İttihat ve Terakki'nin Fırka-Cemiyet İkilemi

2³ Temmuz 1908 tarihinde Kanun-ı Esasi'nin tekrar yürürlüğe konulmasıyla Osmanlı Devleti'nde, gerçek manada olmasa da, parlamenter rejim başlamış ve bunun sonucu olarak da siyasî fırkalar kurulmuş ve parlamento seçimleri yapılmıştır. Ancak Osmanlı Devleti'nde parlamenter sisteme geçiş bazı sıkıntıları da beraberinde getirmiştir. Bu sıkıntıların en önemlilerinde biri, Meşrutiyet'in yeniden ilanını sağlayan İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin siyasî fırka (parti) haline dönüşme konusunda isteksiz davranmasıdır.

İkinci Meşrutiyet Dönemi'nin en büyük siyasî gücü, hiç şüphesiz II. Abdülhamid'in Kanun-ı Esasi'yi tekrar yürürlüğe koymasını sağlayan İttihat ve Terakki Cemiyeti'dir. İttihat ve Terakki'ye olan sevgi ve destek 1908 seçimlerinde de açıkça görülmüştür. Zira İttihat ve Terakki'nin tek rakibi olan Ahrar Fırkası listesinden sadece bir mebus Meclise girebilmiştir.¹

Parlamenter rejimin gereği olarak Meşrutiyetin ilanından sonra İttihat ve Terakki Fırkası kurulmuştur, ancak Cemiyet de olduğu gibi devam etmiştir. Bununla birlikte fırka, devamlı şekilde Cemiyetin kontrolünde kalmıştır. İttihatçılar, Cemiyeti Fırkaya tercih etmişlerdir. Bunda da kendilerince haklı nedenleri vardı.² Zira Cemiyet, kurtarıcı sıfatıyla halk nazarında daha prestijli bir

¹ 1908 seçiminde Ahrar Fırkası listesinden Meclise giren tek kişi Ankara Mebusu Mahir Said Bey'dir. Feroz Ahmad, *İttihat ve Terakki*, İstanbul, 1995, s. 47.

² Önde gelen İttihatçılardan Hüseyin Cahit, İttihat ve Terakki'nin fırka yerine cemiyeti tercih etme sebebini şöyle açıklamıştır: "İttihat ve Terakki siyasi bir cemiyet olarak doğdu, bir siyasi fırkaya inkılâp etti, fakat doğuşunun bazı hususiyetlerinden kabil değil ayrılmadı; Cemiyet ruhu baki kalmak şartı ile bir siyasi fırka halinde çalıştı. Denilebilir ki, İttihat ve Terakki'nin en büyük kuvveti, asıl kuvveti ve büyüklüğü bundan yani siyasi bir cemiyet mahiyetini kaybetmemesinden ileri gelmiştir. İttihat ve Terakki adeta bir nevi tarikat, bir mezhep ve iman halinde yaşadı. İttihat ve Terakki'ye ilk girmiş olanlar ona imanlarını ve ideallerini hiçbir zaman kaybetmediler... Siyasi bir fırkada tesadüf edilmesine imkan olmayan bu bağlılık ve sadakat neden ileri geliyor?"

durumdaydı ve daha eskiydi. Ayrıca efsaneleşerek halk nazarında kutsallaştırılmıştı. İttihatçılar bu hazır altyapıyı bırakıp fırkaya dönüşerek sonu ne olacağı bilinmeyen bir maceraya atılmak istemiyorlardı. Zira fırka Cemiyet'in doğurduğu bir çocuktur. Üstelik geçici ve değişkendi. Seçimler Cemiyeti değiştirmiyordu, ancak fırka her seçimde değişik isimlerden meydana geliyordu. Bu durumda fırkaya dönüş, gelecek açısından belirsizlik ve risk taşıyordu.

İttihat ve Terakki'de yaşanan bu fırka-cemiyet ikilemi ve İttihatçıların fırka yerine cemiyeti üstün tutması toplumda rahatsızlıklara neden olmuş ve İttihat ve Terakki'ye karşı muhalefetin başlamasına neden olmuştur. Zira muhalifler Cemiyetin perde arkasından hükümete müdahale ettiğini iddia ediyorlardı. O dönemdeki muhaliflerin itirazlarını açık olarak ortaya koyanlardan biri Sinop Mebusu Rıza Nur'dur. Rıza Nur, *İkdam* gazetesinde yazdığı "*Görüyorum ki İş Fena Gidiyor*" başlıklı makalesinde, İttihat ve Terakki Cemiyeti'ni ağır bir şekilde eleştirmiş ve itirazlarını sorduğu beş soruda somutlaştırmıştır: Cemiyet hükümet içinde hükümet mi, Cemiyet muamelat ve icraat-ı hükümete müdahale ediyor mu, Cemiyetin başka yolsuzlukları var mı, Cemiyetin vazifesi nedir, Cemiyetin vücuduna lüzum var mı?

Rıza Nur, bütün ülkede teşkil ettiği şubeleri sayesinde Cemiyetin, taşra idarecilerinin işlerine müdahale ederek hükümet içinde hükümet olduklarını iddia etmiştir. Bunun yanında Cemiyetin merkezî hükümetin işlerine de müdahale ettiğini belirterek, bu müdahalenin siyasî işlerle sınırlı olmayıp askerî işlere de uzandığını kaydetmiştir. Cemiyetin adamlarını işe yerleştirmek için yolsuzluklar yaptığını ileri süren Rıza Nur, üyelerinin açıklamalarına göre Cemiyetin vazifesinin meşrutiyetin koruyuculuğu olduğunu, ancak bu vazifeyi hükümetin deruhte etmesi, Cemiyetin ise uzaktan seyirci olması gerektiğini belirtmiştir. Milletın başına bela olmamak şartıyla da Cemiyetin lağvedilmesine gerek duymadığını açıklamıştır. Rıza Nur mevcut rahatsızlığı ortadan kaldırmak için şu önerileri getirmiştir: Cemiyetin Anadolu teşkilatının feshedilmesi, İstanbul merkezının kulüpleriyle beraber kapatılması ve Cemiyetin Selanik ve Manastır'a çekilmesi.³

İttihatçılar ise bu eleştirilere, Cemiyetin "*nigâhbân-ı meşrutiyet*" olarak devam etmesi gerektiği,⁴ ayrıca ilk zamanlar doğal olarak Cemiyetin hükümete

İttihat ve Terakki'nin bir fırka olmamasından ve imanı temsil etmesinden", Hüseyin Cahit Yalçın, *Talat Paşa*, İstanbul, 1943, s. 10-11.

³ Rıza Nur, "Görüyorum ki İş Fena Gidiyor", *İkdam*, 27 Şubat 1324. O dönemde hayli ses getiren Rıza Nur'un bu makalesine Hüseyin Cahit'in cevabı için bkz. Hüseyin Cahit, "İş Fena mı Gidiyor", *Tanin*, 4 Mart 1325.

⁴ Hüseyin Cahit, "Ziyafet Münasebetiyle", *Tanin*, 2 Mart 1324.

müdahale ettiğini, ancak daha sonradan siyasetten çekilerek bu işi Meclisteki fırkalarına bıraktıkları şeklinde cevaplar vermişlerdir.⁵

31 Mart İsyanı öncesi gerginleşen ortamı yumuşatmak isteyen İttihat ve Terakki, 12 Nisan 1909 tarihinde Cemiyetin fırka olduğunu ilan etmiştir. Fırkanın başkanlığına da Emrullah Efendi getirilmiştir.⁶ Her ikisi içinde ayrı ayrı Dâhili Nizamnameler yapılmıştır.⁷

İttihat ve Terakki'nin 1910 kongresinde Fırka, Cemiyetin programının gerçekleştiricisi olarak kabul edilmiştir. 1911 Kongresinde cemiyet-fırka paralellüğünün kaldırılması ve bütünleştirilmesi yönünde kararlar alınmıştır. 1913 Kongresinde ise İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin siyasî bir partiye dönüştüğü ilan edilmiştir: "İttihat ve Terakki Cemiyeti, program ve atiyüzzikir (aşağıda gösterilen) nizamnameyi kabul eden efrad-ı Osmaniye ve gazeteler ve zümrelerden mürekkep bir fırka-i siyasiyedir". İttihat ve Terakki böylece bir kitle partisi olduğunu resmen açıklamış oluyordu.⁸

İttihat ve Terakki'nin siyasî fırka haline dönüştüğünü açıkladığı 1913 Kongresi sırasında artık siyaset sahnesinde hiçbir fırka kalmamıştı. 1913 yılından 5 Kasım 1918 tarihine kadar Türk Siyasî hayatındaki tek fırka İttihat ve Terakki olmuştur. 5 Kasım 1918 tarihindeki son kongrede ise İttihat ve Terakki adının tarihe karıştığını ilan edilmiştir.⁹

2-Lütfi Fikri Bey'in Selanik Konferansı

İkinci Meşrutiyet Dönemi'nin ünlü muhaliflerinden Dersim Mebusu Lütfi Fikri Bey¹⁰, özellikle İttihat ve Terakki'nin yukarıda bahsedilen yapısal

⁵ Hüseyin Cahit, "İş Fena mı Gidiyor", *Tanin*, 4 Mart 1325.

⁶ *Tanin*, 31 Mart 1325.

⁷ İttihat ve Terakki Fırkası'nın siyasî programı için bkz. *Tanin*, 30 Mayıs 1325.

⁸ Tark Zafer Tunaya, *Türkiye'de Siyasal Partiler*, III, İstanbul, 2000, s. 259-260.

⁹ Tark Zafer Tunaya, *Türkiye'de Siyasal Partiler*, II, İstanbul, 1999, s. 73.

¹⁰ Lütfi Fikri Bey 1872 yılında Gümüşhane'de doğmuştur. Mülkiyenin idadî kısmında lise öğrenimini tamamladıktan sonra, 1890 tarihinde yüksek kısmını bitirmiştir. 14 Aralık 1890 tarihinde öğrenimini ilerletmek gayesiyle Paris'e gitmiştir. Fransa'da hukuk eğitimi aldıktan sonra 1894 yılında Türkiye'ye dönmüş ve Jöntürk hareketine katıldığı için bir sene hapse mahkûm edilmiştir. Daha sonra çeşitli memuriyetlerde bulunan Lütfi Fikri Bey, 1908 seçimlerinde Dersim Mebusu seçilmiştir. Meclis açıldıktan kısa bir süre sonra İttihat ve Terakki'ye muhalefete başlamıştır. Mecliste ve çıkardığı *Tanzimat* gazetesi ile İttihatçılara karşı sert bir muhalefet yürütmüştür. 1912 seçimlerinde tekrar mebus seçilemeyen Lütfi Fikri Bey, Birinci Dünya Savaşı sırasında yurt dışına gitmiştir. Mütarekeyi müteakip yurda dönmüş ve *Sabah* gazetesinde yazarlık yapmaya başlamıştır. Cumhuriyet Dönemi'nde Meşrutiyet taraftarlığı yaptığı ve Halifeliğin kaldırılmasına karşı çıktığı için İstiklal

problemlerinden yola çıkarak, 19 Temmuz 1910 tarihinde İttihat ve Terakki'nin kalesi olan Selanik'teki İttihat Bahçesi'nde Osmanlıdaki siyasî partilerin o günkü hâli ve geleceği hakkında bir konferans vermek istemiştir. Ancak Cemiyeti eleştirmeye başladığı andan itibaren hazırlıklı gelen İttihatçılar tarafından çalınan düdüklemlerle protesto edilmiştir.¹¹ Bunun üzerine Lütfi Fikri, konferansını tamamlayamadan Selanik'ten ayrılmak zorunda kalmıştır. Lütfi Fikri Bey, tamamlayamadığı konferansın metnini daha sonradan kitap olarak yayınlamıştır. Lütfi Fikri'nin "*Selanik'te Bir Konferans*" başlığını taşıyan bu eseri, o zamanki partilerin yapısı ve gerçek parti anlayışını göstermesi açısından hayli önemlidir.

Konferansına Meşrutiyetin ilk günlerindeki partilerin durumundan kısaca bahsederek başlayan Lütfi Fikri, Osmanlıda kurulan ilk partilerin programları arasında bir fark göremediğini ve gerçek manada partiler teşkil edilemediğini belirttikten sonra bunda İttihat ve Terakki'nin önemli rolü olduğunu ifade etmiştir.

Lütfi Fikri'ye göre Meşrutiyetin ilanından sonra İttihat ve Terakki'nin izleyebileceği iki strateji vardı: Eğer memlekette meşrutiyetin devamı hakkında tam bir kanaat oluşmamışsa koruyucu olarak bir tarafa çekilmeliydi ya da siyasî bir parti halini almalıydı. Lütfi Fikri, İttihat ve Terakki'nin siyasete girmeyi tercih ettiğini, siyaseti firkaya bırakarak Cemiyetin de hayır cemiyeti haline dönüştüğünü açıkladığını, ancak bunda başarılı olmadıklarını ve Cemiyetin her zaman hükümete müdahale etmek durumuyla karşı karşıya kaldığını belirtir. İttihat ve Terakki'nin siyasetten tamamen çekilmesini arzu etmeyen Lütfi Fikri, İttihat ve Terakki'nin tam manasıyla bir siyasî fırka haline gelmesi ile meselenin çözüme kavuşabileceğine inanır. Ona göre, İttihat ve Terakki'nin gerçek bir parti olabilmesi için gerek mebus gerek meclis dışındaki azasının aynı siyasî partinin üyesi olarak kabul edilmesi, içtüzüğün ona göre düzenlenmesi ve programın yapım ve tadilinin ise özel olarak toplanacak kongrelere bırakılması gerekmektedir. Ancak bu da yeterli değildir. İttihat ve Terakki'de bir tasfiye yapılmalıdır. Yeni yapılacak parti programını kabul edenler kalmalı diğerleri

Mahkemesi'nde de yargılanan Lütfi Fikri Bey, 7 Ekim 1934 tarihinde bağırsak kanserinden Fransa'da ölmüştür. Lütfi Fikri Bey'in hayatı için bkz. Ali Birinci, "Lütfi Fikri", *İslâm Ansiklopedisi*, XXVII, s. 233-234; Ahmet Ali Gazel, *Lütfi Fikri Bey'in Siyasi Hayatı (1908-1912)*, Atatürk Üniversitesi, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Erzurum, 1996.

¹¹ Selanik'ten İstanbul'a dönen Lütfi Fikri Bey, nükteleri ve şakalarıyla meşhur olan Babanzâde İsmail Hakkı Bey ile karşılaşır:

- Geçmiş olsun Lütfi Bey; seni Selânîk'te düdüklemişler, der, Lütfi Bey de:

- Canım birkaç külhanbeyi... cevabımı verince, İsmail Hakkı Bey:

- Ya öyle mi? Canım oldu olacak bari adamına düdükleneydin, der", Bkz. *Yakın Tarihimiz*, I, Sayı: 13, 24 Mayıs 1962, s. 405.

ayrılmalıdır. Zira İttihat ve Terakki Cemiyeti bir ihtilal cemiyeti olduğu için içinde birçok konuda ayrı düşünen insanlar bulunmaktaydı. İttihat ve Terakki'de yapılacak tasfiyenin gerçek siyasî partiler kurulmasında da önemli katkılarının olacağı fikrindedir. Çünkü İttihat ve Terakki'den ayrılanlar kendi fikirlerine göre çeşitli partilere katılacakları için az zamanda gerçek manada "mütecanis" (türdeş) partiler kurulabilecektir. Bununla birlikte memuriyetlerin seçim ve tayininde parti etkisi kaldırılmadan da gerçek manada partilerin oluşamayacağı kanaatindeydi. Zira Osmanlıda memur tayinlerinin "hayat ve memat" meselesi olduğunu, bu nedenle de insanların siyasî içtihatları yerine menfaatleri nedeniyle partilere gireceklerini belirtir.

Lütfi Fikri, mevcut siyasî cereyanlara göre Osmanlıda üç siyasî parti kurulabileceğini düşünür. Bunları da "muhafazakâr", "mutedil" ve "ahrar" olarak açıklar. Eski usul ve adetlerin taraftarı olanlar muhafazakâr partiyi, durum ve zamanın icabına göre ne pek geride kalmak ve ne de pek ileri gitmek isteyenler mutedil partiyi (merkez), ve aşırı derecede ileri gitmek isteyenler de ahrarı (sol parti) oluşturacaklardır. İttihat ve Terakki'nin ise bunların içinden en çok mutedil politika izleyen partiye yakın olabileceğini düşünür.

Özetlemeye çalıştığımız bu eserde Lütfi Fikri, kısaca İkinci Meşrutiyet Dönemi'nin önemli tartışmalarından biri olan İttihat ve Terakki'nin cemiyet-fırka ikileminden yola çıkarak, İttihat ve Terakki'nin gerçek manada bir parti olması ve bunun ülkeye sağlayacağı faydaları anlatmaya çalışmıştır. Bunun yanında siyasî partiler, siyaset anlayışları ve gerçek bir partinin nasıl olacağıyla¹² ilgili olarak günümüz içinde geçerli olabilecek önemli tespitlerde bulunmuştur. Bu nedenle birçok konuda önemli görülen Lütfi Fikri'nin "Selanik'te Bir Konferans" adlı eseri, günümüz harflerine aktarılarak tarihçilerin ve özellikle de siyaset araştırmacılarının hizmetine sunulmuştur.

3-Selanik'te Bir Konferans¹³

Efendiler!

Bu konferansa, edib-i muhterem Kemal Bey merhûmun "bârika-i hakikat müsâdeme-i efkârdan çıkar" kavlı-i meşhûruyla başlamak istiyorum. Bu söz bütün umûrda pek kuvvî bir düstûr olmak üzere telâkki edilmek lâzım gelir. Hele usûl-ı

¹² Kitabın başlığının altında "Biz de firak-ı siyasiye, hâl-i hâzırı-istikbali" yazmaktadır.

¹³ Lütfi Fikri, *Selanik'te Bir Konferans*, Ahmed İhsan Matbaası, İstanbul, 1326. 48 sayfa. Kitabın iç kapağında şu ifade yer almaktadır: "Bu konferans bin üç yüz yirmi altı senesi Temmuzun altıncı Salı günü Selanik'te İttihat Bahçesi'nde verilmek istenilmiş, fakat sâmiünden bazı kimselerin ıslık ve düdükleriyle ettikleri nümayişler üzerine ikmal olunamamıştır".

meşverette bundan daha mühim, bundan daha ziyâde meşrûtiyetin rûhuna muvâfık bir düstûr olamaz.

İşte şu kavli-i meşhûru şimdi burada size hatırlatmaktan maksadım, size niçin buraya geldiğimi anlatmaktır, ne söyleyeceğim ve ne maksatla söyleyeceğim, bu bâbda evvelden nazar-ı dikkatinizi celbetmektir. Emin olunuz ki hiçbir fırka-i siyâsiyeyi, bir diğerini a'lâ etmek için, küçültmek, yahûd onu küçültmek için berikini büyütme fikrinde değilim. Tamamen bî- taraf bir kimse olarak burada söz söyleyeceğim. Vatanımızın hayâtına, istikbâline müteallik bir takım mesâil-i mühimme-i siyâsiyeyi mağriz-i tedkike alacağım. Sözlerimin, fikirlerimin mutlaka hakikat olduğunu iddia etmek hatırıma gelmez. Konferansından sonra içinizden söz söylemek isteyen bulunursa kendisini kemâl-i hürmetle dinleyeceğime emin olabilirsiniz. Maksadım -bârîka-i hakikati müsâdeme-i efkârdan çıkarmaktır, hakikati tezâhür ettirmektir:

Efendiler!

İki seneden beri hayât-ı meşrûtiyetimizde bizi en ziyâde meşgûl eden husûsâtın biri -şüphe yok- memleketimizde firak-ı siyâsiyenin teşekkülü meselesidir. İşte meşrûtiyetimize en ziyâde taalluku olan bu maddedir ki burada uzun uzadıya teşrih ve tedkik etmek istiyorum. Evvelâ -müsâade ederseniz- bu bâbda meşrûtiyetten şimdiye kadar husûle gelen âsârın bilânçosunu yapalım:

Malûmunuzdur ki Meclis-i Mebûsân'ın ilk sene-i ictimâiyesinde Mecliste, ekseriyeti hâiz olan İttihât ve Terakki Fırkası ve bir de Ahrâr¹⁴ nâmıyla bir fırka vardı. Bundan mâadâ "Fırka-i Müzâhire"¹⁵ nâmıyla yirmi beş refikimle bizzat ben de bir fırka teşkil etmiştim ki bundan maksadımız, meselâ bir meselenin müzakeresinde iki muhâlif fırkanın hangisinin efkâr ve mütâlaâtını menfaat-i memlekete daha muvâfık görür isek o tarafı takviye etmekti. Bu sûretle -Allah tekrarından vatanımız muhâfaza buyursun- 31 Mart Vak'ası'na geliyoruz. O vak'a-i fecîadan sonra Mecliste yalnız bir fırka yani İttihât ve Terakki Fırkası kalıyor. Ahrâr Fırkası artık resmî bir sûrette isbât-ı vücud edemiyor. Bunun

¹⁴ İkinci Meşrutiyet Dönemi'nde kurulan ilk ve gerçeğe en yakın fırkadır. Prens Sabahattin Bey ve arkadaşları tarafından 14 Eylül 1908 tarihinde kurulmuştur. 1908 seçimlerinde hiçbir başarı gösterememiş ise de İttihat ve Terakki'den ayrılarak Ahrar'a katılan mebuslar sayesinde parlamentoda etkin bir rol oynamıştır. Fırkaya katılanlar arasında İsmail Kemal, Kırkor Zöhrap, Rıza Nur ve Serfiçe Mebusu Yorgi Boşo gibi önemli isimler bulunmaktadır. Özellikle Arnavut, Arap, Rum ve Ermeni mebuslar fırkaya yakınlık göstermiştir. Fırkayı destekleyen mebuslar Kâmil Paşa'nın güvensizlik oyu ile düşürülmesi sırasındaki görüşmelerde kendilerini göstermişler ve Kâmil Paşa'yı savunmuşlardır. 31 Mart İsyanı sonrası Ahrar Fırkası tarihe karışmıştır. Tarık Zafer Tunaya, *Türkiye'de Siyasal Partiler*, I, İstanbul, 1998, s. 177-178.

¹⁵ Bu fırka hakkında yazılı bir nizamname veya programa rastlanılmamıştır. Büyük bir ihtimalle Meclis içinde faaliyet gösteren bir grup olmaktan ileri gidememiştir.

neticesi olarak Fırka-i Müzâhire de dağılıyor ki bu da tabiiydi. Çünkü o vakit bir arkadaşım dediğim gibi, Fırka-i Müzâhire mevcûd olabilmek için icabında müzâheret bekleyebilecek fırka-i sâire olmalıdır. Halbûki biraz evvel dediğim gibi 31 Mart Vak'ası'ndan sonra Mecliste yalnız bir fırka kaldı. Binâenaleyh tabiidir ki Fırka-i Müzâhire'nin de Mecliste artık vücudu lüzûmsuzdu. Fakat şâyân-ı dikkattir ki: Memleketimizde muhtelif fırak-ı siyâsiyenin lüzûm-ı vücudu bundaki fâide, vak'a-i mezkûre ile Meclisin zaman-ı tatili arasında güzêrân eden birkaç ay zarfında herkesin, hatta İttihât ve Terakki Fırkası'na mensup azanın birbiriyle pek şiddetli münakaşalara girdikleri görüldü. Halbûki karşılarında bir başka fırka olsaydı, tabiidir ki münakaşalar onlarla olacak ve fırka-i gâlibenin efrâdı arasında daha muhâleset, daha ittifâk görülecekti.

Meclis-i Mebûsânın İkinci Devre-i ictimâyesine gelince: Bunda, dâima ekseriyeti muhâfaza eden İttihât ve Terakki Fırkası'ndan ma-adâ Ahâlî¹⁶ ve Mutedil Hürriyetperverân¹⁷ nâmıyla iki fırkanın daha husûl bulduğunu görüyoruz ve Mütefekkirîn ismiyle yahûd bir başka nâmla, gelecek sene husûlü me'mûl diğêr bir fırkanın da ilk alâimini hissediyoruz.

İşte, efendiler, Meclis-i Mebûsân'ımızın fırka hayatında iki senelik bilânçosu bundan ibârettir. Siz bilânçodan memnun musunuz? Benim mütâlaamı suâl ederseniz ben pek memnun olmadığımı söyleyeceğim. Tabiidir ki bir memlekette fırak-ı siyâsiye öyle bir günde husûl bulmaz. Bu bir mahsuldür ki husûlü bir takım şerâite, zamana, hayât-ı ictimâiyemizde edvâr-ı tekâmüliyenin mürûr etmesine tevakkuf eder. Bunları hep teslim ederim. Fakat şurasını da ilaveten söylemeğe mecbûrum ki: Şu eserin bir an evvel husûlü için bizzat bizim yapmamlığımız icab eden şeyleri de biz yapmamışızdır, bu bâbda ihmâlimiz olmuştur. Şu isimlerini saydığım fırak-ı siyâsiyemizin yekdiğêrine karşı hudutları

¹⁶ İkinci Meşrutiyet Parlamentosu içinde kurulmuş ikinci muhalefet fırkasıdır. 21 Şubat 1910 tarihinde kurulan fırka, İttihat ve Terakki'den ayrılan mebuslar tarafından teşkil edilmiştir. Ahali Fırkası, Birinci Yasama Dönemi'nin ilk üç toplantı yılının tamamında ve 4. yılın da bir bölümünde Meclisteki faaliyetlerini sürdürmüştür. Fırka, gensoru ve soru önergelerinde İttihat ve Terakki hükümetlerine karşı hayli çetin bir muhalefet yürütmüştür. Ahali Fırkası, Hürriyet ve İtilaf Fırkası'na katılarak siyasî hayatına son vermiştir. Tunaya, *age.*, I, s. 266-273.

¹⁷ Mutedil Hürriyetperveran Fırkası, 1908 seçimlerinde parlamentoya giren mebuslarca Kasım 1909'da kurulmuştur. Özellikle azınlık mebuslarının ilgi gösterdiği fırka, Mecliste hayli etkili olmuştur. İçerisinde Dersim Mebusu Lütfi Fikri, Şefik El-Müeyyed ve Rıza Nur gibi etkili ve hatip kimseler yer almıştır. Rıza Nur'un tutuklanması ve Bekirağa Bölüğü'nde işkence görmesi ile ilgili olarak Fırkanın önde gelenlerinden Dersim Mebusu Lütfi Fikri'nin verdiği "Anket Parlamenter" (meclis araştırması) önergesi, İbrahim Hakkı Paşa Hükümeti'ne hayli zor anlar yaşatmış ve kabineyi istifâ noktasına getirmiştir. Fırka özellikle Trablusgarp Harbi dolayısıyla Mecliste yoğun bir muhalefet yürütmüştür. Mutedil Hürriyetperveran Fırkası, diğêr muhalefet fırkaları gibi Hürriyet ve İtilaf Fırkası'na katılarak siyasî hayatına son vermiştir. Tunaya, *age.*, I, s. 241-246.

nerededir? İtiraf edelim ki bunu, neşrolunan programlarına nazaran, anlamakta ciddi-müşkilât çekiyoruz! Fakat bendeniz iddiâ etmek istiyorum ki İttihât ve Terakki Cemiyeti ve Fırkası bugün vatanımızın tâlini eline almıştır, Binâenaleyh ona bu bâbda bir takım vezâif terettüb ediyor (Yani İttihât ve Terakki Cemiyeti ve Fırkası öbür fırkalardan ziyâde istikbâl ufuklarını keşfetmek, orada vücudunu his ve tahmin edeceği ahvâle göre icab eden şeyleri yapmak mecbûriyetinde idi ve hâlâ mecbûriyetindedir. Çünkü vatanımızı bir gemiye teşbih edecek olursak gemiyi sevk ve idâre eden onlardır) Biz bugün firka hayâtında, arzu ettiğimiz kadar, ileri gitmemiş isek ve mevcûd fırkalarımızın -mâhiyetçe tamamen tezâhür edememelerine mebni- yekdiğerinden tefrikinde elân müşkilâta uğruyor isek acaba bunda İttihât ve Terakki Cemiyeti'nin hiç kusuru olmamış mıdır? İttihât ve Terakki Cemiyeti'nce yapılması lâzım gelen şeyler tamamen yapılmış mıdır? İşte bu konferansta tedkik edeceğim nukât-ı mühimme bunlardır.

Efendiler!

İttihât ve Terakki Cemiyeti'nin size burada uzun uzadıya tarihini yapmak istememem. Bu ayrıca mühim bir konferans mevzûu olabilir. Cemiyetin bundan 15-16 sene mukaddem teşekkül ettiği malûm hatta o vakit bende dâhil olmuştum. Geçmiş gün, pek hatırıma gelmiyor, numaram beşinci koldan 560 yahûd 561, şöyle bir şeydi. Bu cemiyet, hükûmet-i müstebidenin takîbâtına rağmen gittikçe kuvvetini artırdı ve bize âkîbet-i meşrûtiyeti istihsâl etti. Cemiyetin bu hizmeti hiçbir vecihle inkâr edilemez. Ben bu konferansta Cemiyeti işte bu tarihte yani ilân-ı meşrûtiyet tarihinden almak, ahvâlini o tarihten itibâren tedkik etmek istiyorum. Meşrûtiyetin ilânını müteâkib Cemiyet ne yapacaktı? Burada iki şıkkı var idi: Eğer memlekette meşrûtiyetin temîn-i devamı hakkında Cemiyetce tamamen kanâat hâsıl olmamış idiye kendisi nigâhbân-ı meşrûtiyet olarak bir tarafa çekilecekti, maâzallah meşrûtiyet için en ufak tehlike zuhûrunda icâb eden şey neyse yapacaktı ve aynı zamanda, bir memlekette hayât-ı meşrûtiyetin her şeyden evvel firak-ı siyâsiyenin tesîsine mütevakkıf olduğunu nazarı dikkate alarak, bunların husûlünü teşvîk ve tergîb edecek ve cümlesini siyyân bir sûretle himâye edecekti. Bu şıkta hatta ben arzu ederdim ki Cemiyet gizli kalsın. Gerçi bu mugâyir-i kanûn, fakat bu sûretle cemiyetin nüfûz ve tesîri muhakkak daha ziyâde olacaktır. İkinci şıkta gelince: Bunda farz ediyoruz ki Cemiyet artık memlekette irticâm bir daha avdet edemeyeceğinden, memlekete meşrûtiyetin na-kâbil-i zevâl bir sûrette yerleştiğinden emin. Bu cihetten hiçbir korkusu kalmamış. O vakit Cemiyete ne yapmak lâzım geliyordu? Biraz sonra tafsîl edeceğim vecihle memleketimizde mevcûdiyeti meczûm olan muhtelif siyasî cereyânlardan, tarik-i muhtelif-i ictihâttan kendisince hangisi daha muvâfık görünüyorsa onu kendinde tecessüm ettirecek sûrette bir firka-i siyâsiye haline inkılâb etmek, işte ikinci şıkta Cemiyetin yapacağı şey de bu olmak lâzım gelirdi.

Efendiler, malûm a, muâheze âsân ise sanat kolay değildir, derler. Biz bugün "o vakit iki şık vardı. Cemiyet ya şunu ya bunu yapacaktı falan" diyor isek unutmayalım ki bu sözlere ancak iki senelik tecrübe üzerine söyleyebiliyoruz. İki sene evvel, benim Cemiyette bir büyük mevkiim olsa idi, iş başında bulunsa idim, pek muhtemel ki bu dediklerimi o vakit bende yapamayacaktım! Onun için bu sözlerimden maksat, kat'â Cemiyeti muâheze değildir, sırf güzerân etmiş bir vak'ayı, bir fiili tahakkuk ettirmektir. İşte şu maksat ve mütâlaa ile size derim ki İttihât ve Terakki Cemiyeti bu dediğim şıkların hiç birini yapmadı¹⁸ bakınız Cemiyet ne yaptı:

Elbette hatırlarınızdadır ki ilân-ı meşrûtiyeti takîb eden zamanlarda, hele hârice yani Avrupa'da, Cemiyete karşı bir büyük itirâz serd ediliyordu: "Cemiyet efrâd ve azâsı hükûmete müdâhale ediyor. İktidâr, hükûmette, valiler de mutasarrıflar da, kaymakamlar da falan değil cemiyet efrâdındadır. Memûrlar onlardan emir alıyorlar, böylece hükûmet zaafa düşüyor. Mesûliyet memûrlarda, hukûk ve salâhiyet Cemiyet azâsında kalıyor" deniliyordu. İttihât ve Terakki Cemiyeti ki meşrûtiyeti istihsâl eyledi, binâenaleyh memleketin hüsn-i idâre edilmesini ve bunun bütün dünyaca takdîr olunmasını tabîi arzu ediyordu- hoş bundan meşrû' bir arzu olamaz- şu itirâzâtan şüphe yok müteessir oluyor, mevcûdiyeti iddiâ olunan fenâliğin önünü almak istiyordu. Muhakkak bu nevî itirâzâtın tesîridir ki nihâyet, kendisini "siyasiyâtı Meclis-i Mebûsân'daki fırkamıza bıraktık. Biz, hâricte sırf bir cemiyet-i hayriye haline geldik" demeye ve bu dedikleri şeyi yapmak teşebbüsünde bulunmağa mecbûr etti. Fakat bu olabildi mi? Hayır!... Bu husûl bulamadığı gibi esâsen ben bunun olmasını da vatanın menfaati için arzu etmem. Evvelâ husûl bulamadı diyorum, isbâtını isterseniz, ahvâle bakınız, oradan bunu tamamen anlayacaksınız. İttihât ve Terakki Cemiyeti ahvâl-i siyâsiyemize bigâne kalamaz ve kalmamalıdır. Zaten kalamayacağına pek bâhir bir delil olarak size şunu zikredeyim: Farzedelim ki bir sancak mebûsluğu münhal oldu. İttihât ve Terakki Cemiyeti orada propaganda yapmak ve kendi efrâdından birini mebûs intihâb ettirmek isteyecek mi istemeyecek mi? Elbette isteyecek!.. Peki, bu siyasî bir iş değil midir? Böyle bir meşgûliyet maârifin tamim ve intişârını ve buna mümâsil umûr-ı hayriyeyi kendine iş edinmiş bir cemiyetin mantıken programına dâhil olabilir mi? Hem esâsen, biraz evvel dediğim gibi, bendeniz katiyyen İttihât ve Terakki Cemiyeti'nin siyâsiyâttan çekilmesini, onunla iştigâl etmemesini tervîc edenlerden değilim. Bugün millet arasında en büyük kuvvet nisbeten yine İttihât ve Terakki Cemiyeti'dir. Böyle bir kuvvetin siyâsiyâttan çekilmesi, menfaat ve vatan nokta-i nazarından doğru olamaz ve şu hal alem-i medeniyette şimdiye

¹⁸ Konferansın bundan sonraki kısmı söylenememiştir.

kadar malûm olan nazariyat ve eşkâl-i siyâsiyeden hiçbirleriyle tevfiik edilemez. İttihât ve Terakki Cemiyeti, ilân-ı meşrûtiyette, biraz evvel birinci şık nâmıyla tafsil ettiğim dâire dâhilinde siyâsiyâtan çekilebilirdi. Fakat o vakit, siyâsiyâtı yeniden teşekkül edecek fırak-ı siyâsiyeye tamamen terk etmek ve artık bu bâbda kendisinin hiçbir meşgûliyeti olmamak icâb edeceği gibi bugün İttihât ve Terakki Fırkası nâmıyla Meclis-i Mebûsân'da hâiz-i ekseriyet olan heyet de hâricde artık İttihât ve Terakki Cemiyeti'ne değil, kendi programına iştirâk eden bir fırka-i siyâsiyeye istinâd etmesi lâzım gelirdi. Çünkü hâricde fırkası, zâhiri olmayan bir meclis fırkası temelsiz bir binaya benzer.

Fakat şimdi İttihât ve Terakki Cemiyeti'nin siyâsiyâtan çekilmesi artık hem güç ve hem fâidesiz olur. İşin en pratik tarzı: Kendisi siyâsiyâtan çekilmemek, Meclisteki fırkası ile râbitasını muhâfaza etmek ve hatta artırmak, tam manasıyla, siyasî bir rol oynamaktır. Fakat bunun için de her şeyden evvel yine tam manasıyla, bir fırka-i siyâsiye haline gelmek, demin ilân-ı meşrûtiyette Cemiyetin yapması lâzım geleceği şeyleri şıklara ayırırken, ikinci şık diye gösterdiğim sûrette bir fırka-i siyâsiye haline münkalib olmak elzemdir. Halbûki bu da olmamıştır ve olmuyor ve zaten olmayacağını da Cemiyet, "Biz umûr-ı hayriye ile iştigâl edeceğiz, siyâsetle iştigâl etmeyeceğiz" sözüyle resmen söylemiş oluyor. Ama siz diyeceksiniz ki söze bakmayınız, fiile bakınız! Haydi bakalım!...Fakat orada da dediğim şeyin sıhhati tahakkuk edecektir.

Efendiler!

Bir fırka-i siyâsiyenin teşekkülünde ve faâliyyette bir takım usûl ve kavâid vardır ki bunların ihmâli kat'â câiz olamaz. Bugün Avrupa memâlikinde mevcûd fırak-ı siyâsiyeden hangisini tedkik ederseniz ediniz göreceksiniz ki evvel emirde bir nizamnâme-i esâsisi mevcûddur. Nasıl ki bir memleketin Kanûn-ı Esâsisi vardır. O nizamnâme, fırkanın nasıl tesîs ettiğini, kimlerden mürekkeb olduğunu ve onu terkib edecek heyetlerin vazîfe ve salâhiyetleri neden ibâret bulunduğunu ve bunların ne şekil ve sûrette ifâ-yı vazîfe etmeleri lâzım geldiğini vesâireyi gösterir. Sonra fırkanın esâsı, rûhu olan programı vardır ki evvel emirde müessisler tarafından tanzim olunur. Fakat ondan sonra bunu tebdil ve tağyiri, o fırka için bir memlekette Kanûn-ı Esâsiyi değiştirmek derecesinde hâiz-i ehemmiyet olup, bu husûsta nizamnâme-i siyâsiyenin tayin ettiği şekil ve sûrette, fırkanın kongresinde yani en büyük ictimânda bakılır. Bakalım husûsât-ı mezkûre İttihât ve Terakki Cemiyetince ne dereceye kadar tatbik olunuyor: Şimdi burada yine İttihât ve Terakki Fırkası ile İttihât ve Terakki Cemiyeti'ni ayırmak mecbûriyyetinde kalacağız ki yalnız şu mecbûriyyet kendi başına sözümlü isbât etmek, yani İttihât ve Terakki Cemiyeti'nin bir fırka-i siyâsiye olmadığını göstermek için kâfi gelebilir! İttihât ve Terakki Cemiyeti'ne girmek, azâ olabilmek için evvel emirde tâlibin tahkik-i ahvâli ve bazı merâsimle tahlifi gibi -

başka türlü cemiyetler, meselâ bir memlekette inkılâb hazırlamak isteyen bir cemiyet için başka musîb ve şâyân-ı takdîr olabilecek –bir takım kuyûd vardır ki bunun emsâline Avrupa fırak-ı siyâsiyesinin hiç birinde tesâdüf edemiyoruz. İttihât ve Terakki Fırkası'na gelince: Onun teşkilât itibâriyle İttihât ve Terakki Cemiyeti'nden büsbütün ayrı olduğu görülüyor. Ben bir çok mebûslar tanıyorum ki "Biz İttihât ve Terakki Fırkası'na dâhiliz. Fakat Cemiyeti'ne dâhil değiliz" diyorlar. Buna mukâbilde şüphesiz diyebiliriz ki "Cemiyet azâsından hiç kimse, eğer mebûs değilse İttihât ve Terakki Fırkası'na dâhil değildir". Hülâsa, evvelce söylediğim sebebin, yani "Hükûmete müdâhale ediyorsunuz!" tarizâtına uğramamak gibi şâyân-ı takdîr bir fikir ve emelin tesîriyle işte şu İttihât ve Terakki Cemiyeti, İttihât ve Terakki Fırkası gibi garip bir senâiyyet husûle geldi. Geçen sene Tan Gazetesi bir münâsebetle "İttihât ve Terakki Cemiyeti, İttihât ve Terakki Fırkası isimleri insanı şaşırtıyor. Fakat bunlar başka başka şeyler değildir. Aynı cisim, muhtelif cihetlerden bakıldığı vakit, böyle başka başka isimler alıyor" diyordu. Fakat ben bu söze pek doğru diyemeyeceğim. Fransızların (dualisme) dedikleri şey –ki senâiyyet diye tercüme edeceğim- belki burada var. İhtimal ki o da burada bir mana ifade etmeyecek!... Görüyorsunuz ya, içinden çıkamıyorum! İttihât ve Terakki Fırkası ile İttihât ve Terakki Cemiyeti arasındaki râbitaya bir formül verebilmekten izhâr-ı acz ediyorum. Herhalde formül bulmak, tarif vaz' etmek arzularını bir tarafa bırakırsak, şurası muhakkak ki bu gün münhasıran İttihât ve Terakki Cemiyeti azâsından olan kimseler için siyâsetle iştigâl etmek memnûdur, o sırf İttihât ve Terakki Fırkası'na mevdûdur. Hatta bir fırka-i siyâsiyenin rûhu, esâsı olmak lâzım gelen programına bile İttihât ve Terakki Cemiyeti karışmıyor. Onu İttihât ve Terakki Fırkası yapıyor. Cümlelizin malûmudur ki iki sene evvel, bidâyet-i meşrûtiyette, İttihât ve Terakki Cemiyeti siyasî program neşretmişti. Bunu o vakit kim tanzîm etti, siz belki benden iyi bilirsiniz: Zannederim, o program İttihât ve Terakki Cemiyeti Merkezince yapılmıştı. Şu muâmeleyi azıcık doğru olarak kabul edebiliriz. O vakit İttihât ve Terakki Cemiyeti Merkezini teşkil edenlere, husûl bulmak üzere olan fırka-i siyâsiyenin müessisleri nazarıyla bakabilirdik. Halbûki sonra o program tadîl olundu. Kimin tarafından diye suâl edersiniz kemâl-i istigrâbla diyeyim ki münhasıran Meclis-i Mebûsân'daki İttihât ve Terakki Fırkası'ndan!...Bu muâmele tamamen yolsuzdur. Mademki her sene İttihât ve Terakki Cemiyeti azâsı burada yani Selanik'te kongre halinde ictimâ ediyor, işte bu kongrelerin en büyük vazîfesi programı tedkik etmek, icâb eden tadîlâtı icrâ eylemektir. Halbûki mezkûr kongrelerde bu işle hiç uğraşmıyorlar ve bu lüzûmu idrâk etmiyorlar. Mamâfih onların nokta-i nazarına göre şu hallerini mazûr görüyorum. İttihât ve Terakki Cemiyeti esâsen siyâsiyâtı Meclisteki İttihât ve Terakki Fırkası'na bırakmadı mı ya, artık ona müteferri' işlerle tabîi meşgûl olamaz. Görüyorsunuz ki hata işin esâsındadır. Yanlışı oradan tashîh etmek lâzım

geliyor. Diğer cihetten şâyân-ı dikkattir ki şu hâl, bizi hâliyle meseleye, yine pek mühim bir başka safhasından ihâle-i nazara sevk ediyor: İttihât ve Terakki Cemiyeti'nin siyasî programı mevcûd değilse, bu sırf Meclis-i Mebûsân'daki İttihât ve Terakki Fırkası'na ait ise, o programın tanzîm ve tadilinde İttihât ve Terakki Cemiyeti efrâd ve azâsının reyleri yoksa, bu bâbda bir hak ve salâhiyeti hâiz değillerse, o halde Meclis-i Mebûsân hâricinde bir kimseye ne sûretle İttihât ve Terakki Cemiyeti'ne dâhil olabiliyor ve ne gibi bir meslek veya programı kabul ederse Cemiyette azâlık sıfatını iktisâb edebiliyor ve hiçbir program olmadığı sûrette, ne gibi şerâit-i duhûl aranılıyor? Tabîr-i âhîrle, İttihât ve Terakki Cemiyeti'nin hudûdu nerede başlıyor, nerede bitiyor? Bu suâller bendenize fevkalâde şâyân-ı dikkat ve mühim görünüyor. Kemâl-i hulûsla arz ederim ki İttihât ve Terakki Cemiyet-i muhteremesi tarafından bu bâbda bir cevâb-ı muknia alabilirim cidden kendimi bahtiyâr addedeceğim. Fakat bendenize öyle geliyor ki cemiyet-i muhtereme, gerek bu dediğim noktalar hakkında gerek daha evvel tafsîl ettiğim husûsât hakkında kanâat-bahş izâhât bulmakta müşkilât çekecektir. Onun için bu bâbda en kestirme ve makûl tarik, zannederim, işin tâ aslında hükûmete müdâhale etmemek emel-i makbûlu tesîriyle Cemiyetce İttihât ve Terakki Cemiyeti ve İttihât ve Terakki Fırkası nâmıyla bir dualisme kabul etmekte büyük bir hatâ-yı siyâsî olduğunu teslim etmek İttihât ve Terakki Cemiyeti'ni tam bir fırka-i siyâsiye haline getirebilmek için, gerek mebûs azâsını gerek hâricdeki azâsını aynı fırka-i siyâsiyenin azâsı olarak almak ve nizamnâme-i esâsiyi ona göre tadil eylemek, gerek Meclis-i Mebûsân'da ve gerek hâricde bütün efrâd-ı cemiyet arasında râbîta olmak üzere yapılacak programın tanzîm ve tatbîki hakkını sûret-i mahsûsada ictimâ edecek kongrelere bırakmak olacaktır. Tekrar ediyorum, İttihât ve Terakki Cemiyeti, şu arz ettiğim hataya şâyân-ı takdîr bir hiss-i vatanperveriye tebân düşmüştür. Bu his kendisini fazla tevehhüme sevk etmiştir. Bugün millet, İttihât ve Terakki Cemiyeti gibi memleketimizde en kudretli bir kuvvetin siyâsetten ferâgat etmesini katiyen arzu etmez. Arzu olunmayan şey, sûret-i husûsiyede azâ-yı cemiyet tarafından memûrîne vâki olacak müdâlehâttir. Yoksa Cemiyetin, dâire-i meşrûtiyette ve onun tervîc ettiği âlât ve vesâitle, siyâsete imâle-i nazar etmesi muzırr olmak şöyle dursun, memleket için mahzâ hayırdır diyebilirim. Binâenaleyh bugün Cemiyet için, yanlış hesap Bağdat'tan döner darb-ı meseliyle âmil olarak, gerek mebûs ve gerek mebûs olmayan efrâdını, daha fazla vakit kaybetmeksizin, yalnız İttihât ve Terakki Cemiyeti nâmıyla yoksa İttihât ve Terakki Fırkası nâmıyla olacak, her ne nâmla olursa olsun, her halde yalnız bir isimle, bir fırka-i siyâsiye-i azîme halinde toplamak ve kongre halinde derhal ictimâ-i umûmî akdiyle programını sûret-i katiyede kararlaştırmak mecbûriyeti vardır. Bunu yapacak olursa vatana tekrar büyük bir hizmet etmiş olur.

Fakat, efendiler, iş bununla hitâm bulmuş olmaz. Bir de tasfiye maddesi vardır ki bu dediğim mesele kadar ve belki ondan daha mühimdir. İttihât ve Terakki Cemiyeti, sebep-i tesisi olan maksad-ı âli için çalıştığı müddetce yani ilân-ı meşrûtiyete kadar kimlerden terekkeb etmiş ise, fırka-i siyâsî halini aldıktan sonra aynı zevâtın mürekkeb kalamaz. Çünkü Cemiyet, ilân-ı meşrûtiyete kadar bir cemiyet-i ihtilâliye halinde idi. Meşrûtiyet muhibbi, istibdât hasmı ne kadar Osmânlı var ise hep oraya dâhil olabilir ve maksat-ı müşterek uğrunda birlikte çalışarak fedâ-yı can edebilirlerdi. Nasıl ki ettiler de. Halbûki Cemiyet, fırka-i siyâsiye halinde, azâsını artık bu türlü toplayamaz. Fırka-i siyâsiye demek, bir memlekette umûr-ı milletin hüsn-i idâresi hakkında mevcûd ictihâdât-ı muhtelif-i siyâsetten birini kabul eylemiş ve propaganda ile bil-fiil mevki-i iktidâra gelmeği, sâir sûret-i meşrûa ile tervîcini kendisine emel edinmiş bir mecmû demektir. Binâenaleyh İttihât ve Terakki Cemiyeti Meşrûtiyetin istihsâline çalıştığı müddetce, siz ve ben orada tamamen yan yana çalışabilir yani silah arkadaşlığı edebilir idik. Fakat maksadımız olan meşrûtiyeti istihsâl ettikten sonra, eğer memleketimize ait umûr hakkında aynı tarik-i ictihâda sâlik değilsek, tabîdir ki artık birlikte bulunamayız. Siz, beğendiğiniz ictihâdı takîb eden fırka-i siyâsiyeye dâhil olacaksınız, ben de, kendi efkâr-ı siyâsiyeme muvâfık bir program takip eden fırkaya gireceğim. Böylece birbirimizden ayrı ordugâhları düşeceğiz. Ancak meşrûtiyet ve ona mahsûs olan terbiye-i siyâsiye öyle icâb ettirir ki biz birbirimize bademâ hasım olalım. Fakat yalnız fikir hasmı olalım. Cemiyet fırka-i siyâsiye hâlini aldıktan sonra da, efkâr-ı siyâsiyemizin, ictihâdât-ı siyâsiyemizin tenevvü' ve ihtilâfına rağmen, kemâfissâbık birlikte çalışmak, ayrılmamak ne mümkündür ve ne memleket için müfiddir. Bilakis bundan biraz sonra îzâh edeceğim vechile, memleketimiz için pek büyük fenalıklar husûle gelebilir.

İşte, efendiler, şu serd ettiğim malûmat-ı umûmiyeden dahî tezâhür edeceği vechile, İttihât ve Terakki Cemiyeti için çoktan beri bir tasfiye zamanının vürûd ettiğini ve fakat maatteessüf bunun nazar-ı dikkate alınmadığını ve el-yevm alınmamakta olduğunu size anlatmak istiyorum.

Bu tasfiye ne esâs üzerine yapılacaktır? Bu suâlin cevâbı pek kolaydır. Evvel emirde İttihât ve Terakki Cemiyeti fırka haline geldiği gibi bittabi düstûr-ı hareketi olmak üzere elinde bir programı olacak. İşte o programı kim kabul ederse o zevât, fırka nizamnâmesinin bu bâbda tayîn edeceği usûl dâiresinde fırkada kalır, bilakis kabul etmeyen dışarı çıkar. Programın mâhiyetine gelince: Biraz evvel bahsettiğim programlar, yani Cemiyetce en evvel neşrolunan programla sonrada Meclis-i Mebûsân'daki İttihât ve Terakki Fırkasınca yapılan program tedkik edilecek ve gerek İttihât ve Terakki Cemiyeti'nin ve gerek Fırkası'nın muamelâtında göze çarpan meyl ve rûchâna bakılacak ve al-el-husûs

muhîtimizin ihtiyacât ve icâbâtı nazar-ı dikkate alınacak olursa, bu programın nasıl bir mâhiyeti iktisâb edeceği, tabîr-i âhîrle, İttihât ve Terakki Cemiyeti veya Fırkası'nın nasıl bir fırka-i siyâsiye olacağı pek kolay kestirilebilir.

Efendiler, bazı kimselerde gayet garip bir fikir görüyorum. Meselâ Fransa'daki fırkalara bakarak mutlaka bizde de fırkaların aynı sûrette teşekkül edeceğini zâhib oluyorlar. Halbûki bu doğru değildir. Her memleketin muhîti siyâsiyesi başka başka olduğundan bil-farz iki memlekette aynı nâmla, meselâ muhâfazakâr nâmıyla, birer fırka teşekkül eder de bunların sıfat ve mâhiyetce birbirinden başka olabilirler. Misal isterseniz, size Almanya yahûd İngiltere'de muhâfazakâr fırkası başlıca cesîm arazi sahibi asilzâdegândan teşekkül ediyor. Bunlar şiddetle hükümdarlık ve tesîsât-ı kadîme taraftarıdır, amele iddîalarının aleyhindedir. Halbûki İtalya'daki muhâfazakâr fırkası gayet mutedil programı hâizdir ve memleketin sınıf-ı muhtelifesinden güzide, âlim bir çok adamlarını bu fırkada göreceksiniz. Kezalik Katolikler Fransa'da, İspanya'da muhâfazakâr fırkası olarak, Mecliste sağ cenâhı işgâl ettikleri halde Almanya Rayntaştag'da bunlar, gayet kuvvetli bir merkez fırkasını yani mutedil bir fırkayı hâizdirler. Kendilerinden hüsn-i idâre-i memleket husûsunda pek çok istifâde olunmaktadır.

Şu izâhâtı vermektan maksadım, bizim memleketimizde gördüğüm üç büyük cereyân-ı siyâsiyeye nazaran teşekkül etmesi lâzım gelen üç fırka-i siyâsiyenin birine (Muhâfazakâr) birine (Mutedil) üçüncüsüne de (Ahrâr) diyecek isem de, bu kelimelerin Avrupa'daki manalarıyla bizim fırkaları anlamak iltibâsa meydan vereceğinden, işte bu hatanın önünü almak ve bizde o kelimelerin manasını büsbütün başka şeyler olmak lâzım geleceğini anlatmaktır. Avrupa'da meselâ, Fransa'da en mühim mesâil-i siyâsiye ve ictimâiye nedir? Şüphesiz, Evvelâ hükümdarlık yahûd cumhuriyet meselesi, sâniyen Papalığın hayât-ı umûmiye-i memlekette derece-i nüfûzu, sâlisen, sonu asla gelmeyen ve gittikçe daha ziyâde tevsi' eden amele ve patron ihtilâfidir ki bu hepsinin mühimmidir. İşte bu mesâil-i mühimme-i hayâtiyede hükümdarlık ve Katolik ve patron taraftarı olanlar muhâfazakâr fırkaları ve bunların şiddetle aleyhinde olanlar sol cenâhı ve mesâil-i mezkûre hakkında efkâr-ı mutedile sahibi olanlar, sağ ve sol cenâhlar arasında, merkezi teşkil ediyorlar. Tabîdir ki bu muhtelif kısımların her birinde bir çok (nuance)ler, renk fırkaları, tenevvüler mevcûddur. Fakat her halde bütün fırkaların esâsı, işte şu muhtâsâran zikr ve tadât ettiğim mesâil-i mühimmedir. O mesâil-i mühimmedir ki herkesi başka başka tarik-i ictimâde saptırıyor ve böylece müteaddid fırkaların teşekkülüne sebebiyet veriyor. Şimdi bizim kendi memleketimize bakacak olursak: Diyebilir miyiz ki bizde ki mesâil-i hayâtiye Fransa'dakinin aynıdır? Hayır, bunu bittabi söyleyemeyiz. Şimdi ve hiç olmazsa daha bir çok müddet, bizim memleketimize ait mesâil-i mühimme-i ictimâiye ve siyâsiye başlıca bakınız nelerdir: Evvelâ milletle hânedân-ı

saltanatın, hâkimiyet nokta-i nazarından, vaziyet-i mütekâbilelerine ait mesâil gelir ki bunun ehemmiyeti izâhtan müstağnidir. Sâniyen, kadımden beri memlekette millet-i hâkime olan Türklerin, daha doğrusu, İslâmların bundan sonra ahâli-i Hıristiyanıye ile olacak münâsebet ve râbitalarının ve cümlesinin yekdiğerine karşı, umûr-ı umûmiye-i memlekette, işgâl edecekleri mevkilerin tayîni husûsudur ki bu da ehemmiyetce diğlerinden hiç aşağı değildir. Kaldı ki mesele, bundan sonra, şimdiye kadar olduğu vecihle, yalnız İslâm ve Hıristiyan ahâli arasına münhasır kalıyor. Hatta anâsır-ı İslâmiye arasında aynı ehemmiyetle tahaddüs etmek istidâdını gösteriyor. İşte memleketimizin hayât-ı siyâsiye ve ictimâiyesine müteallik şu mesâil-i mühimme bizde başlıca üç büyük fırka husûle getirecektir: Tamamen usûl ve âdât-ı kadîme taraftarı olanlar veyahûd ondan pek az şey feda etmek isteyenler, Muhâfazakârlık mevkiini işgâl edecekler. Bu bâbda ahvâl ve zamanın icabatını idrâk edenler, ne pek geride kalmak ve ne pek ileri gitmek isteyenler merkezde bulunacaklar, yani firak-ı mutedileyi teşkil edecekler ve bilakis ifrâtla ileri gitmek isteyenler sol cenâhı işgâl eyleyeceklerdir. Mamâfih zan olunmamalıdır ki bu siyasî cereyânlar birbirine hiç karışmaksızın muntazaman her biri kendi yatağında akıp gidebilecektir. Bilakis tatbîkatta bunlar birbirine pek çok karışabilir: Olabilir ki pek çok husûsatta son derece muhâfazakâr görünen bir fırka, anâsır-ı muhtelif-i Osmâniyenin vaziyet-i mütekâbelelerine gelince, ifrâtla adem-i merkezîyet taraftarı olsun. Kezâlik olabilir ki hânedân-ı saltanatın millete karşı tayîn-i mevkiinden pek çok müşkilpesendlik göstermek isteyen ve hâkimiyet-i milliyeyi fevkalâde bir sûrette tahkîm etmek isteyen bir fırkada bilakis bazı teâmüllerin terki husûsunda zerre kadar fedakârlığa müsâade olmasın. Yine olabilir ki bir fırka, bütün husûsatta fevkalâde hürriyetperver olmak, tamamen ahrârane bir program ittihâz etmekle beraber son derecede adem-i merkezîyet aleyhinde olsun. Zaten zan olunmamalıdır ki adem-i merkezîyet taraftarı olan her fert mutlaka hürriyetperver ve adem-i merkezîyet taraftarı olmayan her şahıs mutlaka muhâfazakârdır. Biz bunun aksini tamamen Avusturya-Macaristan tarihinde görüyoruz. Bu memleketin 1860 ile 1867 arasında cereyân eden vekâyiine bakacak olursak görürüz ki orada o vakit adem-i merkezîyet taraftarı olanlar "hukûk-ı tarihiyelerini" hâiz olmak ve böylece asilzâdegân ve kilisenin nüfûzunu takviye edecek tarz-ı hükûmeti tekrar temin etmek isteyenlerdi, bilakis amele sınıfı ve alel-ıtlak fabrikalarının ileri gittiği şehirler halkı adem-i merkezîyet aleyhinde idiler, asilzâdegân ve sınıf-ı rûhbana rağmen ıslahat husûle getirebilecek kuvvî bir hükûmet-i merkezîye taraftarı idiler. Yine zan olunmamalıdır ki ekser Avrupa memleketlerinde muhâfazakârlar hep asilzâdegân ve sınıf-ı rûhbana mütemâyil ve bil-akis avâm takımı ahrârla müttetik oldukları için bu mutlaka her yerde böyle olmak lâzım gelir. Hele bizde daha birçok müddet iş bunun büsbütün aksi

olacaktır. Bizde bilakis muhâfazakârlar avâm takımıyla ve hakikî manasında ahrâr fırkası havâsla münâsebette bulunacaktır.

İşte, efendiler, memleketimize müteallik mesâil-i mühimme-i siyâsiye ve ictimâiyede, demin dahî söylediğim vechile İttihât ve Terakki Cemiyeti'nin şimdiye kadar neşrolunan programlarına, takip ettiği mahsûs olan âmâl ve makâsıda nazaran nasıl bir fırka olabileceğini anlamağı hiç zor bulmuyorum: Ben buna, bizdeki mesâil-i ictimâiye ve siyâsiye ictihâdında, bütün manasıyla bir fırka-i mutedile diyebileceğim. Zaten ismi de az çok onu göstermez mi: (İttihât) ve (Terakki)...Bu ictihâd-ı siyâsî, bizde birçok seneler pâyidâr olacak –ve kendimde aynı tarik-i ictihâdda bulunduğum, aynı cereyân-ı siyâsiyi takip eylediğim için, çok zaman hatta asırlarca muhâfaza-i kuvvetini temenni eyleyeceğim- bir meslek-i siyâsidir. Bundan başka bizde başlıca büyük siyâsî cereyânlar, mesâil-i siyâsiye ve ictimâiyemizde yine bize mahsûs bir sûrette muhâfazakârlık ile adem-i merkezîyet yani anâsır-ı muhtelif-i Osmâniye için, mahalleri itibâriyle, tevsî-i hukûk ictihâdları olacaktır. Tabîdir ki bunların arasında da pek muhtelit ictihâtlar için yer bulunacaktır.

Efendiler, bu tafsîl ettiğim husûsâtı bilhassa İttihât ve Terakki Cemiyeti'nin lütfen bu konferansta bulduklarını tahmin eylediğim azâ-yı kirâmının nazar-ı dikkatine arz ederim. Ben, memleketimize müteallik mesâil-i mühimme-i siyâsiye ve ictimâiyemizde İttihât ve Terakki Cemiyeti'ne atfettiğim tarz-ı ictihâdî doğru keşfedememiş olabilirim, bu bâbda hata etmiş olabilirim. Fakat bunun ehemmiyeti yoktur. Asıl ehemmiyet size metodu, sûret-i taharrî ve tedkiki irâe etmektedir. Her halde İttihât ve Terakki Cemiyeti'nin siyâsî ve ictimâî bir ictihâdı vardır ya, her ne ise, işte onu vâzih bir şekle koyunuz. El-yevm vâzih ise öyle buluyorsanız, zararı yok, daha vâzih bir şekle koyunuz. Vuzûhtan katiyyen zarar gelmez. Bu işi yaptıktan sonra hatıra gönüle bakılmayarak (hoş bunda hatıra gönüle bakılacak bir şey de yok ya!) programınızı, ictihâdınızı takip etmek isteyen yahûd takip edecek halde olmayan sözünü tekrar edeceğim, çünkü çok ehemmiyeti var- azanızı içinizden çıkarmalısınız. Zan ederim ki şu tasfiye muâmelesiyle gerek Meclisteki İttihât ve Terakki Fırkası'ndan ve gerek hâricdeki İttihât ve Terakki Cemiyeti'nden pek çok adam çıkarmak mecbûriyetinde kalacaksınız. Yalnız Meclisteki İttihât ve Terakki Fırkası'ndan size bahsedeyim. Çünkü onu Mecliste her gün görüyorum. Bugün orada yüz elliden ziyâde azâ bulunduğu halde benim dediğim usûlde yapılacak bir tasfiye üzerine zannetmem ki kalacak azânın adedi doksanı geçebilsin. Sakın zan buyurulmasın ki bu çıkmasına lüzûm gördüğüm azâ da hiçbir mezîyyet görmüyorum ve bundan dolayı fırkadan çekilmelerini arzu ediyorum. Hâşâ, böyle bir fikirde değilim. Mücerred onların ictihât-ı siyâsiyeleriyle İttihât ve Terakki fırka veya cemiyetinin programını kâbil-i telif bulmadığım ve içlerinde fevkalâde erbâb-ı

liyâkat kimseler bulunmakla beraber İttihât ve Terakki fırka veya cemiyetinin programını kabul ve takiplerine imkân göremediğim için, yerleri olmayan bir fırkada bulunmalarında memleket için zarar görüyorum; Bilakis ictihâd-ı siyâsiyelerine nazaran demin tafsîl ettiğim muhtelif cereyânlardan hangisinde bulunmaları lâzım geliyorsa bir an evvel oraya geçip yerleşmelerinden pek büyük fâide bekliyorum.

Bu tasfiyenin niye fâidesi olacak? Derseniz, o ciheti de izâh edeyim: Bu tasfiyenin evvelâ şu fâidesi olacak ki bu sayede İttihât ve Terakki Fırkası ya Cemiyeti mütecânis bir şekil alacak, bihakkın bir fırka-i siyâsiye olacaktır. Aynı siyasî programı takip etmek isteyen yahûd takip etmek istidâdında bulunmayan zevât nasıl aynı fırka-i siyâsiyede bulunabilirler!.. Şu hâl devam ettikçe bu gibi mecmulara istediğiniz ismi veriniz. Fakat her halde buna bir fırka-i siyâsiye diyemezsiniz. İşte onun için, memleketimizde bugün ne mecliste ve ne hâricde İttihât ve Terakki nâmıyla bir fırka-i siyâsiye yoktur diyeceğim. Tasfiye muâmelesi olmadıkça, aynı ictihâd-ı siyasî sahibi olanları bir araya getirmedikçe, başka ictihâdda bulunanları serbest bırakmadıkça şu iddiâ bittabi tamamen haklı olacaktır. İşte dediğim tasfiyeyi yapmakla memleketimizde cidden bir fırka-i siyâsiye hem pek mükemmel ve bir çok memleketleri bihakkın gıpta ettirebilecek büyük bir fırka-i siyâsiye husûle getireceksiniz ki bu, vatanımız için, cidden şâyân-ı takdîr bir hizmet olur.

Fakat asıl hizmetin büyüğü, bakınız nerede olacak: İttihât ve Terakki Fırkası yahûd Cemiyeti, dediğim tarzda mütecânis bir şekil aldığı gibi bu hâlin diğer firak-ı siyâsiye üzerine büyük bir tesîri olacak. İctihâdlarına nazaran İttihât ve Terakki'de kalamayanlarda tabîi kendilerine göre firkalara ayrılacaklar ve bu sûretle memleketimizde az zamanda muntazam ve mütecânis firak-ı siyâsiyenin husûl bulduğunu göreceğiz. Halbûki İttihât ve Terakki Fırkası ve Cemiyeti, tasfiye ameliyatını geçiktirdiği müddetçe bu netice-i hayriyenin husûlünü de tehir etmiş olacaktır. Bugün, rica ederim, memleketimizin ahvâline şöyle yakından bakınız. Her tarafta İttihât ve Terakki Kulüpleri var. Ahâlinin bir kısmı oraya devam ediyor, bir kısmı etmiyor. Etmeyenlerin ekseriyeti hayât-ı münferidesinde devam ediyor. Yalnız bir kısmı kendi başlarına bir takım isimler ile ayrı kulüpler açmak istiyorlar ve bunun için muârizâ ediyorlar. Fakat bütün bu muamelâtta ben izâa-i vakitten başka bir şey görmüyorum. İttihât ve Terakki Kulüplerine devam edenler kimlerdir? Hâricde kalanlar kimlerdir? Muhakkak, hâricdekiler içinde, İttihât ve Terakki Kulüplerini –benim deminden beri uzun uzadıya anlattığım vechile– bir fırka-i siyâsiyenin kulüpleri haline getirdiğimiz vakit oraya bihakkın girmesi lâzım gelen binlerce adamlar vardır. Kezâlik şimdi içeride fakat o vakit dışarı çıkması lâzım gelecek nice adamlar olduğu da muhakkaktır. Şimdiki İttihât ve Terakki Kulüpleri her mahalde ahâliyi ikiye ayırmıştır. Fakat meşrûtiyetin

icap ettireceği bir sûrette ayırmamıştır. Bundan çok zarar gelebilir, fakat hiç fâide hâsıl olamaz. Bugün ahâli, münâsebet-i şahsiyye, tesâdüf, ihtirâs, ihtisâs ve pek çok da menfaat sevkiyle ikiye ayrılmış: Kulüplere devam eden kısmı, etmeyen kısmı. Fakat meşrûtiyette beklenen sûrette tefrik bu değildir. Bu sûrette tefrik memleketi maâzallah ihtilâle, anarşiye sevk edebilir, intizâma sevk edemez. Nasıl ki numûnesini 31 Mart Vak'ası'nda gördük! Bugün iddiâ edebilir miyiz ki 31 Mart Vak'ası'ndan evvel İttihât ve Terakki Cemiyeti ve Ahrâr tam birer fırka-i siyâsiye halinde idiler? Asla! Yine tekrar ediyorum: Hakikatte programla değil, münâsebet-i şahsiyye, tesâdüf, ihtirâs, ihtisâs ve pek çok da menfaat sevkiyle bir kısım halk İttihât ve Terakki Cemiyeti'nden idi, bir kısmı da Ahrâr'a dâhil olmuştu. Böylece meşrûtiyetin icâb ettireceği vechile iki fırka-i siyâsiye değil, iki ordugâh hazırlanıyordu. Yekdiğerine hasm-ı can efrâdından mürekkep iki heyet ki en ufak vesilede mukâteleye kalkışacaklardır!...Memleketimizin tâlii varmış, 31 Mart Vak'ası'nı istiklâlimizi kaybetmeksizin geçirebildik. Fakat şu nokta hakkında cümlelerin nazar-ı dikkatini celb ve davet ederim: Memleketimizde tam manasıyla fırak-ı siyâsiye husûle gelmezse ve onun neticesi olarak, göz boyamak kâbilinden değil, ciddî bir sûrette vücûd bulmuş programların mevcûdiyeti, ona mahsûs silahla yani propaganda ile uğraşmak âdet ve itiyâdını biz de hâsıl etmezse ve bu sûretle tab' ve mizâcımıza itidâl gelmezse 31 Mart Vak'ası gibi fecâların memleketimizde tekerrüründen her vakit korkulabilir. İşte, efendiler, İttihât ve Terakki Cemiyet-i muhteremesi arz ettiğim tasfiyeyi icrâ etmekle şu müthiş fenalığın önünü alabilecektir. Siyasî bir program dâhilinde kendini tasfiye etmek ve mütecânis bir şekil almakta, kendi hâricinde kalanları da yine bir program tahtında mütecânis bir sûrette toplanmağa, birbirinden ayrı kümeler yapmağa sevk edecek ve memleketimizi şimdiki sun'î ve hatırlı tefrikalardan, ayrılıklardan kurtaracak ve böylece meşrûtiyeti vatanımızda tamamen tahkîm etmiş olacaktır.

Efendiler, söyleyeceğim şey belki hoşunuza gitmeyecek. Fakat hakikat olduğuna emin olduğum için yine söyleyeceğim: Bu memlekette bugün hükûmete sahip olan, bir fırka-i siyâsiye, malûm olan manasında bir fırka-i siyâsiye değildir. Vatani hükûmet-i Hamidiyeden kurtaran İttihât ve Terakki Cemiyeti, bir demir tozuna saklanan mıknatıs elektriğinin toplandığı yığın kâbilinden olarak, memlekette büyüdü, tevsi etti. Vatanperver, fedakâr bir cereyân, bir nefha, bir şey muttasıl onu takviye ediyor. İşte vatanımızda bugün hâkim olan kuvvet, o cereyân yahûd nefhanın tesîr-i maddî ve manevîsidir. Fakat bugün o kesilirse memlekette hâkim olan kuvvet dağılır ve en müthiş, yeri boş kalır. Çünkü şimdiki tarz-ı siyâsetimize nazaran memlekette mükemmel fırak-ı siyâsiye husûl bulamayacağından, dağılan kuvvetin yerini dolduracak hiçbir fırka bulunamaz, böylece meşrûtiyet, hatta vatan tehlikeye düşer.

Efendiler, İttihât ve Terakki Cemiyeti'nin, istihsâl-i meşrûtiyetle bu memlekete ettiği hizmet tarif ve izâhtan müstağnîdir. Fakat vatan bugün ondan daha büyük hizmet bekliyor. Vatan istiyor ki bizi meşrûtiyete nâil eden İttihât ve Terakki Cemiyeti, şimdi bütün mesâisini onu memleketimizde tahkîm etmeğe hasretsin, zaten melûf olduğu fedâkârlığın bir başka nevîni de bu sefer göstereyin, bütün kuvvetiyle meşrûtiyete esâs olan fırka hayâtını teşvîk ve tergîb etsin, memleketimizde mükemmel fırak-ı siyâsiyenin husûlünü temin eylesin, tâ ki eğer bir gün iktidâr ve hükûmeti kaybederse yeri boş kalmasın, karşısında derhal yerine geçebilecek bir fırka-i siyâsiye bulunabilsin, böylece memleket anarşiye ve onun neticesi olarak ya tekrar bir pençe-i istibdatta yahûd mukâsemeye uğrasın! İşte vatan kendisinden böyle âli hizmetler, fedâkârlıklar bekliyor. Şüphe edilemez ki bu hizmetlerin ilk adımı da, benim size burada uzun uzadıya anlattığım tasfiye meselesidir.

Efendiler, zannetmeyiniz ki, ben bu fikirleri ilk defa olarak burada zâhire koyuyorum. Hayır, ben bunları pek çok defa İttihât ve Terakki Cemiyeti'ne mensûp ulyâ-yı umûrda söyledim. Tasfiye meselesi hakkında serd ettiğim şeylerin isâbetine, hakikatine kâni görünüyorlar. Fakat icrâsından muhterizdirler. Hele Meclis-i Mebûsân'da bunu icrâ etmeğe hiç taraftar değildir. Çünkü bu sûretle ekseriyeti kaybetmekten korkuyorlar. Evet, tasfiye üzerine Meclis-i Mebûsân'ın şimdiki ekseriyeti tabîi kaybolur. Fakat İttihât ve Terakki Fırkası da onun neticesi olarak terk-i hükûmet ve iktidâra mecbûr kalır mı? Bunu hiç zannetmem. Bunlar birbirinden ayrı iki meseledir. Maksadı izâh edeyim:

Efendiler, Meclis-i Mebûsân'ın şimdiki ekseriyetinden size uzun uzadıya bahsetmek istemem. Çünkü konferansımın ibtidâsından beri, gerek İttihât ve Terakki Cemiyeti ve gerek İttihât ve Terakki Fırkası hakkında söylediğim bir çok sözlerden bu ekseriyetin mâhiyetini ne yolda telâkki ve takdîr ettiğimi, yani bunu katıyyen bir fırka-i siyâsiye adedmediğimi anlamışsınızdır. Bizim Meclisteki ekseriyet, zâhirde bir fırka gibi görünebilir fakat hakikatte hükûmete zâhir olan bir kalabalıktan başka bir şey değildir. Çünkü, deminde söyledim, aynı siyasî programı takiplerine imkân olmayan bir kısım mebûsların ictimâna fırka denilemez. Sonra bir mühim mesele daha var: Malûmunuzdur ki iki sene evvel mebûsân intihâbı icrâ olunduğu vakit, hiçbir mebûs siyasî program üzerine intihâb olunmadı. Herkes marûfiyeti ve mahallindeki nüfûz ve itibârı nisbetinde, yahûd İttihât ve Terakki Cemiyeti'nden mazhar olduğu muâvenet ve müzâheret derecesinde muvaffak oldu ve mebûs intihâb edildi. Bunlardan doğrudan doğruya Cemiyetin müzâheretiyle mebûs olanların ekserisi bittabi Meclisteki İttihât ve Terakki Fırkası'na dâhildirler. Fakat onlardan daha kalabalık, hiç olmazsa adetce onlar kadar diğer bir kısım mebûsân da, intihâblarında Cemiyetten hiç bir müzâheret görmedikleri halde, sonradan, ya mücerret Cemiyette kuvvet ve nüfûz

gördükleri veyahûd Cemiyete muâveneti bir vazîfe-i hamîyyet addettikleri için fırkaya dâhil olmuşlardır. Şu halde nazaran, bu gün bir kimse: “Mecliste ekseriyet demek, memlekette ekseriyet demektir. Binâenaleyh evvel emirde siyasî program esâsı üzerine intihâbat icrâ edilmedikçe Mecliste, hukûk-ı esâsiye nokta-i nazarından bihakkın teşekkül etmiş bir ekseriyet mevcûd olamaz” derse zannederim ki buna cevap bulmak biraz güç olur.

İşte, efendiler, bugün için pek muhakkak olan şu iki itirâzı tamamen hükümsüz bırakmak İttihât ve Terakki Cemiyeti'nin elindedir ve bunu Cemiyet yapacak olursa vatanın bir kat daha şükranına lâyık olacaktır. Çünkü Meşrûtiyetimizi şu sûretle bir şekl-i meşrûa koyacak, sahte bir taklit olmaktan kurtaracaktır. Meclisteki fırkanın tasfiyesiyle bunu bihakkın bir fırka-i siyâsiye haline getireceği gibi böyle siyasî bir programı üss-i hareket eylemesinin ve efrâdı arasında râbîta ittihâz etmesinin neticesi olarak bittabi gelecek intihâbat dahî o esâs üzerine cereyân edeceğinden ve bunda Cemiyetin ihrâz-ı ekseriyet eylemesi hemen muhakkak gibi olduğundan artık bademâ hükûmet-i Osmâniye tam bir hükûmet-i meşrûta, bihakkın memleketin ekseriyetine ve o ekseriyetin usûlü dâiresinde Meclis-i Mebûsân'da husûl bulmuş timsâline istinâd eder. Parlamenter bir hükûmet haline gelecektir ki şu sûretle memleketimizi meşrûtiyetin rûhuyla istinâs ettirdiğinden dolayı Cemiyete ne kadar teşekkür edilse becâ olur.

Mecliste ekseriyeti kaybetmek endişesine gelince: Efendiler, bu katiyyen vârid değildir. Evet! Tasfiye üzerine İttihât ve Terakki Fırkası adetce pek eksilecek, fakat ekseriyeti kaybetmeyecektir. Bir eliyle kaybettiğini, diğer eliyle tekrar bulacaktır. Bakınız nasıl: Efendiler, bu gün dünyada hemen hiçbir memleket yoktur ki orada bir fırka-i siyâsiye kendi başına ekseriyeti temin etmek iddiâsına kalkışsın ve buna muvaffak olsun. Fırka hayâtına en ziyâde intizâm veren ve başlıca iki büyük fırka-i siyâsiyeye mâlikiyetinden dolayı hayât-ı meşrûtiyeti diğer memleketlere nisbetle pek çok muntazam geçen İngiltere'de bile Whigler ve ne Torryler¹⁹ kendi başlarına ekseriyeti temin edemiyorlar. Bugün Whigler İrlandalıların ve sosyalistlerin müzâheretiyle ekseriyeti hâizdirler. Nasıl ki bundan evvel de Torryler liberal ve opürtünistlerin müzâheretiyle ekseriyeti temin edebiliyorlardı. İngiltere'de bu böyle olduktan sonra artık diğer yerleri ona göre kıyâs ediniz! Ne Fransa ne İtalya hiçbir zamanda “Coalition” denilen fırkalar ittifâkıyla ekseriyet temini mecbûriyetinden

¹⁹ İngiliz Restorasyonu (1660) sonrası parlamento Torry'ler (Kralcılar) ve Whig'ler (Liberaller) olmak üzere iki gruba bölünmüştür.

kurtulamamışlardır! Hayât-ı meşrûtiyetleri bize nisbeten pek eski olan memleketlerde bile mevcûd olan şu mecbûriyetten biz âzâde kalabilir miyiz? Tabîî hayır! Hatta bunun aksini aramak, lüzûmsuz, nâ-bimahal bir iddiâ-yı câhilâne olur. Şimdi şu esâsı kabul edersek, bakalım İttihât ve Terakki Fırkası için böyle bir ittifâkla temin-i ekseriyet mümkün oluyor mu olmuyor mu?... Bendenizce bundan bir an şüphe etmeğe mahal yoktur. Hesap meydandadır. Bizim Meclis-i Mebûsân'ımızda azâsının adedi iki yüz altmış şu kadar olmasına nazaran ekseriyet için lâzım gelen aded nihâyet yüz otuz üç falandır. Şimdi İttihât ve Terakki Fırkası'na dâhil olan azânın adedi yüz altmış kadardır. Bunu, tasfiye üzerine doksana indiriyorum. Benim gibi mecbûr İttihât ve Terakki Fırkası'nın intizâmsızlığından, fırka halinde olamamasından dolayı şimdiye kadar içlerine giremeyen bir hayli mebûs vardır ki böyle bir tasfiye üzerine artık oraya dâhil olmaklığımıza hiçbir mâni kalmaz. Diğer taraftan Meclisin el-yevm mevcûd olan yahûd mevcûd olacak olan diğer fırkaları arasında, İttihât ve Terakki Fırkası'yla müttefik bir meslek-i siyâset ittihâz edecek oldukça kalabalık bir fırka bulmak hiç işten değildir. Şu sûretle, İttihât ve Terakki Fırkası yine evvelki gibi Mecliste ekseriyeti hâiz olacak, yalnız şu farklarla ki şimdiki ekseriyeti hakiki bir ekseriyet değil iken o vakit hakiki olacak, şimdi bir fırka-i siyâsiye hâlinde değil iken o vakit tam bir fırka-i siyâsiye hâlini alacak. Şimdiki ekseriyetle ve ekseriyetin bu tarz-ı teminiyle memleketin ekseriyetini hâiz addolunamaz iken o vakit o ekseriyeti de temin etmek yolunda bu ilk açılacak intihâbda onu da temin edecektir. Hülâsa, Meclisimizin şimdiki ekseriyeti, cinsi kendisine mahsûs olarak, dünyanın hiçbir tarafındaki ekseriyetlere benzemez iken o vakit herkes gibi olacağız, bütün meşrûtiyetle idâre olunan memleketlere benzeyeceğiz ve bütün şu tadîlât ve tahavvülâtın neticesi olarak da meşrûtiyeti daha iyi anlamış ve vatanımızda daha ziyâde kökleştirmiş olacağız.

İşte, efendiler, âsâr-ı müstakbesini, netâyic-i âtiyesini bu kadar mühim gördüğüm ıslahâtın icrâsı bugün tamamen İttihât ve Terakki Cemiyeti'nin yed-i iktidârındadır. Ben kendisinin has bir dostu, hayırhahı olarak bunu musırren talep ve rica ediyorum. Çünkü bence sevgili vatanımızın istikbâli bu ıslahâta pek yakından bağlıdır. Cemiyet bunları yapmakla, yine tekrar ederim, şimdiye kadar ettikleri hizmetleri tetevvic etmiş ve müstakbel için, yaptıklarından daha mühim, bir hizmet ifâ eylemiş olacaktır.

Efendiler, görüyorum ki sabır ve tahammülünüzü sû-i istimâl ediyorum. Konferansım hayli uzadı. Mamâfih memleketimizde bir fırka-i gâlibenin siyâseti ne olmak lâzım geleceğine dâir de bir iki kelime söylemeksizin sözüme hitâm veremeyeceğim. Lütf-i mürüvvetinizden biraz daha sabır istirhâmına müsâraat ederim.

Efendiler, dünyada, en iyi ve en fena olan şeylerin biri de taklittir. Mutedil bir hudûtta kalırsa, taklit her şeyde fâide-bahş olur. Dikkat ederseniz göreceksiniz ki insanlar çok iyi şeyleri ibtidâları mücerred mukallit olarak yapıyorlar. Eğer bunları yapmak için tamamen takdîr-i mâhiyet ve ehemmiyetleri zamanını beklemek icap etse muhakkak çok vakit kaybolur. Fakat taklitte ifrâda gidilirse bundan da başka türlü fenalıklar baş gösterir. Hele siyâsette taklit, ifrâtla taklit bir memleketin bâdi-i hüsrânı bile olabilir. Biz şimdi meşrûtiyet-i idâreye mâlikiz, hatta parlamenter bir hükûmete nâiliz. Bu usûl-ı idârenin Avrupa'da ne yolda cereyân ettiğine bakıyoruz ve görüyoruz ki bazı memleketlerde hükûmeti eline alan fırka-i siyâsiye efrâdı memûriyetlerden, harcırahlardan, rütbelerden nişanlardan çokça çöpleniyorlar. Şundan derhal bir netice çıkarıyoruz, “demek bu bir kâide imiş” diyoruz. Mademki bugün memleketimizde gâlip olan İttihât ve Terakki Cemiyeti'dir, öyle ise memûriyetler ve emsâli iyilikler Cemiyet efrâdına verilsin, onun hâricindekilere bir şey verilmesin, meylini ızhâr ediyoruz. Dikkat buyurunuz, (meyl) diyorum. Çünkü biliyorum ki resmen bunun aksi söyleniyor, hatta böyle bir isnâttan kızılıyor... Fakat acaba böyle bir meyl ve arzu bizim memleket için doğru olabilir mi? Bana sorarsanız (asla!) diyeceğim. Bakınız niçin:

Evvelâ, Avrupa'da fırak-ı gâlibeye zannolunduğu derecede, memûriyetler ve emsâli iyilikler, fevâid hasrolunmuyor. İsbât isterseniz size ismiyle, şâniyla on beş seneyi mütecâviz bir zamandan beri Paris'te polis nazırı olan Mösyö Le Pin'i zikredeyim. Bu zatın zaman-ı memûriyetinde kaç fırka-i siyâsiye sırasıyla hükûmeti eline aldı, bu malûm! Bu fırak-ı muhtelif hükûmetlerinin hiçbiri bu adama dokunmadı. Çünkü bir polis nazırı için şu fırkaya yahûd bu fırkaya mensûbiyetten ziyâde o makam için lâzım gelen evsâf ve iktidârı aranılır. Halbûki bizde öyle midir?! Bugün bizde ulyâ-yı umûrun malûm olan halet-i rûhiyesine göre fırak-ı sâireye mensûp hatta sadece bî- taraf bir zabtiye nâzırı - affedersiniz, yanlış söyledim- bir emniyet-i umûmiye müdürü tasavvur edebilir misiniz?!... İşte yalnız şu misâlden pek ayân olarak görülür ki biz bu bâbda Avrupa'yı fazla taklit etmeğe kalkışmışızdır, hissiyâta mağlup olmuş, aslında olmayan şeyleri bile kopya etmişizdir! Fakat maatteessüf, efendiler, bunun memleketimiz için pek çok zararı vardır. Onun için bu bâbda velev pek ileri gitmiş olalım, yine kâr-ı âkıl geri dönmektir.

Avrupa'da, efendiler, bir fırka-i gâlibe, rütbeleri, memûriyetleri, bütün fevâidi kendi efrâdına hasredebilir ve bundan pek büyük bir zarar da husûle gelmeyebilir. Çünkü orada memûriyetle temin-i maîşet kâide-i külliye değildir. Herkes kar-u kesbinde, ticâret ve sanatındadır. Binâenaleyh memûriyetlerin bir fırkaya münhasır kalması memlekette bir büyük tesîr hâsıl etmez. Hatta birçokları belki bunun hiç farkında olmaz. Fakat biz de memûriyet hayât ve

memât meselesidir. Biz maatteessüf ticâretle, sanatla lüzûmu kadar melûf değiliz. Hele İslâm unsuru için memûriyet başlıca vâsıta-i maîşettir. Şu ahvâle nazaran bizde memûriyetleri bir fırkaya hasretmek bir kısım halkı yeis ve nevmidiye sevk eylemek, nâ-hoşnudânı artırmak, böylece birçok rahatsızlıklar hazırlamak demektir ki bundan fena bir siyâset olamaz. Kaldı ki bizde, bir başka nokta-i nazardan, fırka-i gâlibeye memûriyetleri hasretmek hiç câiz değildir. Bu nokta-i nazarın ehemmiyet-i fevkalâdesi vardır. Bakınız söyleyeyim, takdîr ederseniz:

Elbette hatırlarsınız ki bu konferansında size, uzun uzadıya memleketimizde bir an evvel hakiki manasında fırak-ı siyâsiyenin temin-i husûlü lüzûmundan bahsettim ve bunun için ne gibi tarıklere tevessül edilmek lâzım geleceğini söyledim. Haydi farz edelim ki beyanâtım İttihât ve Terakki Cemiyeti'nce nazar-ı dikkate alındı, teşebbüsât ve ıslahât- lâzımede bulunuldu, böylece İttihât ve Terakki Cemiyeti, fırkasıyla birleşerek, muayyen ve vâzıh programlı bir fırka-i siyâsiye oldu, kendi programını takip edemeyecekleri içinden çıkardı, mütecânis bir şekil ve mâhiyet almak istidâdını gösterdi ve şu hâl diğer mecmular için de numûne-i imtisâl olarak onlarda kusursuz bir fırka-i siyâsiye hâline gelmeğe çalıştılar, şu sûretle memleketimizin hayât-ı siyâsiyesinde ciddi bir iyilik görüldü. Fakat efendiler, bütün bu iyilikler, bütün bu mevâid, bütün bu ümitler, ufak bir şeyle akim kalabilir, hiç olmazsa uzun müddet tevakkufa uğrayabilir. O ufak şey nedir bilir misiniz? Memûriyetlerin bir fırkaya hasrı keyfiyeti yok mu, işte bu odur! Eğer biz bugün görürsek ki İttihât ve Terakki Fırkası'na girmekte şahsımız için pek büyük menfaat vardır ve fırak-ı sâireye girmekte hiçbir şey yoktur, o vakit tabîdir ki, beşeriyet muktezâsı, akın akın İttihât ve Terakki Fırkası'na girmek isteyeceğiz, fırak-ı sâireye hiç rağbet etmeyeceğiz, ne İttihât ve Terakki Fırkası'nın ve ne fırak-ı sâirenin programlarını kâle alacağız. Çünkü bir fırkaya yahûd diğerine girmeye sâik, onlar olmayacak, münhasıran cerr-i menfaat hissi olacak, böylece fırka hayâtı kökünden zehirlenecek, arzu olunan fırkalar husûle gelmeyecek, hiç olmazsa bu keyfiyet pek çok zaman tehhür edecektir. Bilakis memûriyetlerin tevcih ve tefvîzinde münhasıran liyâkate ve iffete vesâir evsâf-ı lâzıme bakılırsa, İttihât ve Terakki Fırkası'na girmekle bir başka fırkaya girmek arasında, menfaat-i şahsiyye itibâriyle, hiçbir fark kalmazsa tabîdir ki o vakit insan bir fırkaya girmek için münhasıran ictihâd-ı siyâsiyesine bakacak, yegâne onun tesîri tahtında bir firkanın malı olacak ki biz de fırka hayâtının tesri-i husûl ve temin-i intizâmında şu hâlin ne kadar fâide-bahş olacağı arz-u beyândan müstağni kalır.

Efendiler, fırka-i gâlibenin siyâsetine taalluk eder bir mühim mesele de, alel-husûs bizde, itidâl politikasıdır. Sadrazam Hakkı Paşa Hazretlerinin adl-ü ihsân politikası nâmı altında husûlüne çalıştıkları ve mamâfih –tamamen hakikati söylemiş olmak için diyelim ki- pek korkarak ve ihtirâz ederek tatbîk ve icrâ

etmek istedikleri meslek-i siyâset bize, alel-husûs şu zamanda, elzem olan bir meslek-i siyâsettir. Efendiler, şurasını muhakkak biliniz ki (sektör) olan yani bir fikir ve mesleğe fart-ı tahassüsle prestij edercesine bağlanan ve onun hâricinde ne bir şey görebilen ne bir şey işitebilen adamlar memleketlerine daima fâide yerine zarar vermişlerdir. Tarihte bunun yüzlerce, hatta binlerce misâlini göreceksiniz. Onun için mümkün merteye size (sektör) olmamağı, fikren, hissen sizinle müttefik olmayan kimselere karşı, mutedil ve halim davranmağı tavsiye ederim. Sizin münferiden alınan şahıslarınıza bu tavsiye ne kadar musîb ise bir memlekette hükümrân fırka-i siyâsiyeye ve onun vâsita-i icrâiyesi olan hükûmete böyle bir tavsiye elbette bin kat daha musîbdir. Efendiler, malûmunuzdur ki bir iki ay evvel Fransa'da Meclis-i Mebûsân intihâbatı icrâ olundu ve yeniden teşekkül eden Meclis-i Mebûsân'da kabinenin siyâset-i umûmiyesi hakkında mühim istizâhlar icrâ edildi ve bu münâsebetle reis-i vükelâ Mösyö Biriyan'a büyük tarizler, tecâvüzler vâki oldu idi. Müşârünileyhin bu istizâhlara, hücûmlara cevaben irâde ettiği nutkun baştan aşağı mütâlaasını cümlemenize tavsiye ederim, bu nutukta bizim için şâyân-ı ibret ve intibâh birçok cihetler vardır. Mösyö Biriyan, istinâd ettiği ekseriyetle açıktan açığa Meclis-i Mebûsân'da (yani bizde olduğu gibi gizli kapaklı, eski idârenin tarz-ı müzâkerelerini andırır tarzda değil aleniyette) mücâdeleye girişti. Kendilerine bağırdı, dedi ki: "Efendiler, ekseriyet elinizdedir diye ben bu memleketi yalnız sizin için idâre edeceğim zannında bulunuyorsanız bunda hata ediyorsunuz. Evet, bana kuvveti, cereyânı veren sizsiniz. Fakat benim taahhüt ettiğim vezâif-i hükûmet, yalnız ekseriyet fırkasından olanlara değil, umûm Fransızlara karşıdır. Bu noktayı iyice tasrîh edersek birbirimizi daha iyi anlarız. Hem böyle müsâlemet-perver bir politikadan emin olunuz ki en ziyâde istifâde eden yine siz olacaksınız. Çünkü memleket sizi sevecek, hiss-i adâlet ve itilâfınıza hayran olacaktır. Birçok şiddetler, tehevvrler vardır ki ekalliyet fırkaları mücerret ekalliyette kaldıkları için kendilerine hoş görebilirler. Fakat siz ki hâiz-i ekseriyetsiniz, memleketin idâresindeki mesûliyeti derûhte etmişsinizdir, sizin onlar gibi hissiyâta mağlûp olmağa hakkınız yoktur. Siz her şeyden evvel vatanın selâmetini düşünmeğe, onun için, icâbında en mukaddes hissiyâtınızdan fedakârlık ihtiyârına mecbûrsunuz...". Mösyö Biriyan'ın bu büyük sözleri, efendiler, ekseriyet üzerine hiçbir sû-i tesîr hâsıl etmedi. Ne kakar munsif adamlar olduklarını şundan anlıyoruz ki kendisine ekseriyet-i azîme yani yüz on dört reye karşı dört yüz reyle beyân-ı itimât olundu! İşte, efendiler, biz bu gibi şeylerden ibret almalıyız. Fransa gibi kadîmden beri meşrûtiyetle idâre edilir, son derece mütecânis bir memlekette, efrâdının birbirine son derecede benzediği bir yerde hükûmet bu kadar bir sulh ve itidâl politikası ittihâzında mecbûr kalırsa, bizim memleketimiz gibi ittihât ve ittifâk nâmına asırlardan beri hiçbir mazhariyeti olmayan ve bilakis fitne ve fesat, ihtilâf ve teşettüt için ne yapılmak mümkün ise şimdiye kadar hepsini gören

bedbaht bir memlekette bu mecbûriyetin ne kadar büyük olacağını anlamak, zannederim, hiç zor olmaz!... Bu noktayı, efendiler, tekrar ediyorum teemmül ediniz, hem çok teemmül ediniz, çok düşününüz. Bunlar vatan için, şüphe yok pek fâideli tefekkürler olur.

Bu husûsu biraz daha tevsî etmek isterdim. Fakat hissediyorum ki bu bahis, tedricen bizi konferansımızın asıl mevzûundan çıkarıyor ve böylece bir konferans sonunda birkaç kelimeyi değil, belki birkaç büyük konferansı ihyâ edebilecek zengin mevzûlara sevk ediyor. Diğer taraftan korkarım ki sabrınız artık tükenmiş olmasın. Beni dinlemekle gösterdiğiniz lütf-ü mürüvveti pek fazla sû-i istimâl etmek istemem. Onun için artık sözüme hitâm veriyorum. Ancak müsâade ediniz, konferansına gösterdiğiniz rağbetten dolayı bilhâssa arz-ı teşekkür edeyim. Bir de ilâveten şunu söyleyeceğim: Meşrûtiyetin husûlünde bu şehrin yani Selanik'in hizmet-i azîmesi görülmüş ve belki bu bâbda en büyük hisse-i mefhareti bihakkın kendisi ihrâz eylemiştir. Hatta beni, bu konferansı burada vermeye sevk eden sebep de münhasıran Selanik'in şu mevki ve sıfat-ı mahsûsasıdır. Binâenaleyh temenni ederim ki vatanımızda meşrûtiyetin âtiyen esbâb-ı tahkîmini istikmâl sadedinde söylediğim sözlerin ilk aksi semere-dârı da (mehdi-i meşrûtiyet) denilen bu şehirde husûle gelsin.

KAYNAKLAR

BİRİNCİ, Ali, "Lütfi Fikri", *İslâm Ansiklopedisi*, XXVII, s. 233-234.

Feroz Ahmad, *İttihat ve Terakki*, İstanbul, 1995.

GAZEL, Ahmet Ali, *Lütfi Fikri Bey'in Siyasi Hayatı (1908-1912)*, Atatürk Üniversitesi, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Erzurum, 1996.

Lütfi Fikri, *Selanik'te Bir Konferans*, İstanbul, 1326.

NUR, Rıza, "Görüyorum ki İş Fena Gidiyor", *İkdam*, 27 Şubat 1324.

TUNAYA, Tarık Zafer, *Türkiye'de Siyasal Partiler*, I, İstanbul, 1998.

_____, *Türkiye'de Siyasal Partiler*, II, İstanbul, 1999.

_____, *Türkiye'de Siyasal Partiler*, III, İstanbul, 2000.

YALÇIN, Hüseyin Cahit, "İş Fena mı Gidiyor", *Tanin*, 4 Mart 1325.

_____, "Ziyafet Münasebetiyle", *Tanin*, 2 Mart 1324.

_____, *Talat Paşa*, İstanbul, 1943.